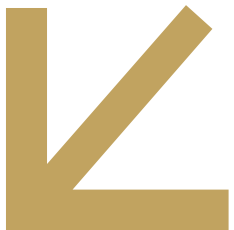
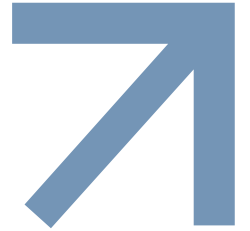

Hermeneus

94 | 20
04 | 22

TIJDSCHRIFT
VOOR ANTIEKE
CULTUUR

Themanummer Spel

***BARBARA
BARBARIBUS***

*Spel in
Pompejaanse
graffiti*

Vincent Hunink
In Pompeji zijn in de loop van de tijd duizenden Latijnse graffiti aangetroffen. De teksten bieden een boeiende inkijk in het gewone leven in de stad voordat die in 79 werd bedolven onder vulkanisch materiaal. Het thema 'spel' ontbreekt niet in het materiaal. Sommige tekstjes vormen zelfs spelletjes op zichzelf.

1

De Campanische stad Pompeji bleef vanaf de uitbarsting van de Vesuvius in 79 eeuwenlang begraven onder dikke lagen as en puimsteen. Pompeji was verdwenen, opgegeven, men liet de stad voor wat ze was.

Pas in de 18de eeuw werd er werk gemaakt van opgravingen. In eerste instantie waren vooral schatgravers actief: ze zochten gericht naar goud, zilver en andere kostbaarheden. Maar mettertijd kwamen er ook wetenschappelijke archeologische opgravingen, die gericht waren op het vermeerderen van kennis over de oude stad. Die kennis is intussen aanzienlijk, en Pompeji is tegenwoordig een van de drukst bezochte plaatsen uit de antieke wereld.

Wie op de site rondloopt, ziet nu vooral wegen en muren, manshoge resten van huizen. Latijnse teksten zijn er amper te vinden, op een paar verkiezingsleuzen na. Toch moet het antieke Pompeji zowat vol hebben gestaan met geschreven mededelingen en kreten: de muren werden er actief gebruikt als communicatiemiddel. Anders gezegd: overal werden *graffiti* aangebracht. Teksten werden met scherven of scherpe voorwerpen op de muren gekrast (*graffiti* in engere zin) of met verf erop geschilderd (de technische term hiervoor is *dipinti*). In de loop der tijden hebben onderzoekers veel teksten keurig overgeschreven en verzameld, waarna de originelen doorgaans verdwenen in privéverzamelingen,

musea of depots, als ze al niet door blootstelling aan de elementen simpelweg verdwenen. Inmiddels zijn ruim 10.000 graffiti, in de beide varianten, gepubliceerd. Een relatief kleine groep ervan biedt teksten uit de Latijnse poëzie. Het gaat daarbij om verzen van klassieke auteurs als Vergilius en Ovidius, maar ook van verder onbekende dichters als Tiburtinus.¹ Het is vooral deze categorie graffiti die traditioneel veel aandacht krijgt. Maar het Pompejaanse materiaal heeft veel meer te bieden. Bij elkaar genomen vormt het een grote schat voor wie belangstelling heeft in het dagelijkse leven in de Romeinse stad en de Latijnse spreektaal. In deze bijdrage richt ik de aandacht op het minder belichte onderwerp van 'spel', dat in veel graffiti teksten een rol speelt.

Ballen

Allereerst verwijzen sommige teksten letterlijk naar Romeinse spelletjes, waaronder een balspel. Op de noordmuur van de Basilica stond ooit de volgende tekst:

EPAPHRA PILICREPVS NON EST

'Epaphra is geen balspeler'
(CIL 4,1926, H751)²

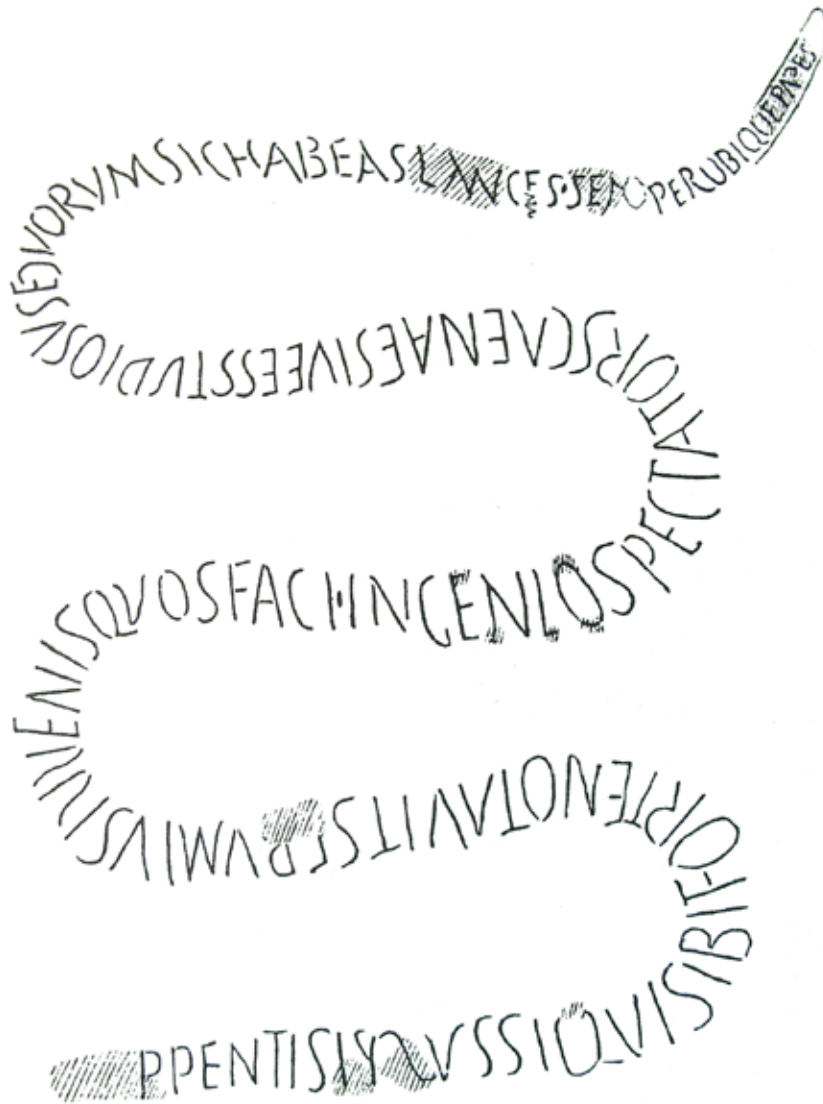
Dat levert natuurlijk niet veel informatie op, en het is zelfs de vraag of de mededeling over Epaphra wel klopt. Iets meer details krijgen we namelijk in een graffiti van vlak erbij.

Afbeeldingen

1 Graffiti op de façade van het *thermopoleum* van Asellina, Pompeji.

2 Metrisch graffito dat verwijst naar het slangenspel. Foto: Vincent Hunink.

3 Spreiding van 'Menedemerumenus'-graffiti. Afbeelding uit Kruschwitz, Campbell & Nicholls (2012) 109.

2

**AMIANTHVS EPAPHRA TERTIVS LV-
DANT CVM HEDYSTO
IVCVNDVS NOLANVS PETAT NVME-
RET CITVS ET STACVS AMIANTH**

'Laat Amianthus, Epaphra en Tertius spelen samen met Hedistus; / Jucundus uit Nola moet (de ballen) halen, Citus de score bijhouden; ook Stachys. Amianthus'
(CIL 4,1936, H755)

Het gaat hier om een Romeins balspel genaamd *trigon*, waarbij drie spelers elkaar met hun rechter- en linkerhand ballen toegooien.³ De drie eerstgenoemden, slaven van een belangrijke dame uit de stad, zijn hier balspelers. Dat geldt blijkbaar ook voor Epaphra, ondanks het vorige tekstje, terwijl anderen kennelijk

assisterende rollen kunnen spelen als scheidsrechter en helper. In het graffito zijn overigens niet alle woorden van één hand: 'samen met Hedistus' en 'Amianth(us)' zijn door anderen toegevoegd.

Blijkbaar vonden de spelers het nodig, of grappig, om iets over hun spel op de muren te zetten. Intussen rijst de vraag waar ze de tijd en gelegenheid vandaan haalden om in het openbaar te getuigen van hun liefhebberij. Was het slavenleven misschien toch meer dan louter inspanning en gezwoeg?

Mysterieuzer is de verwijzing naar een 'slangenspel' ((SER)PENTIS LVSVS) aan het begin van CIL 4,1595 (H258) (zie afbeelding 2), een lastig te duiden metrisch graffito dat er letterlijk uitziet als een soort slang. Misschien verwijst 'slangenspel' in eerste instantie naar een vorm van publiek vermaak in het amfiteater.⁴

Literatuur

J.N. Adams, *The Latin sexual vocabulary* (Londen 1982).

Rebecca R. Benefiel, 'Amianth, a ball-game, and making one's mark; CIL IV 1936 and 1936a', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 167 (2008) 193-200.

Rebecca R. Benefiel, 'Magic squares, alphabet jumbles, riddles and more: the culture of word-games among the graffiti of Pompeii', in: Jan Kwapisz, David Petrain & Mikołaj Szymanski (red.), *The Muse at play: riddles and word-play in Greek and Latin poetry* (Berlijn etc. 2013) 65-79.

Frédérique Biville, 'Le Latin et le grec "vulgaires" des inscriptions pompéiennes', in: Heikki Solin, Martti Leiwo & Hilla Halla-aho (red.), *Latin vulgaire, latin tardif VI: actes du VIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Helsinki, 29 août-2 septembre 2000 (Hildesheim, Zurich & New York 2003) 219-235.

Miko Flohr & Vincent Hunink, 'Een gulle gever zonder naam. De nieuwe grafinscriptie uit Pompeii', *Hermeneus* 91,1 (2019) 26-32.

Ruben de Graaf, 'Wat een naam kan doen. De mysterieuze graffiti-poëzie van Tiburtinus in Pompeii', *Hermeneus* 92,1 (2020) 4-9.

Vincent Hunink, 'Poëzie in Pompeii', *Lampas* 50 (2017) 156-172.

Vincent Hunink, *Oh happy place. Pompeii in 1000 graffiti*. Selected, translated and introduced (...) (Sant' Oreste 2014); (Engelse versie van eerdere Italiaanse, Duitse en Nederlandse uitgaven; herziene, Franstalige uitgave (2022) in voorbereiding).

Sjef Kemper, 'Hoofdschuddend langs de muren van Pompeii. Graffiti en het dagelijks leven in de oudheid', *Hermeneus* 87 (2015) 76-81.

Peter Kruschwitz, Virginia L. Campbell & Matthew Nicholls, 'Menedemerumenus: tracing the routes of Pompeian graffiti writers', *Tyche, Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 27(2012) 93-111.

Kristina Milnor, *Graffiti and the literary landscape in Roman Pompeii* (Oxford 2014).

Rudolf Wachter, *Pompejanische Wandinschriften*. Lateinisch-Deutsch, Herausgegeben und übersetzt (Berlijn & Boston 2019).

Veel vaker laten graffiti iets zien van 'gladiatorenspelen', maar daarbij is de term spel niet meer echt van toepassing. Voor de meeste gladiatoren ging de strijd immers om leven en dood. Zelfs een tekst met een (niet bewaard) tekeningetje van een gladiator erbij heeft niet noodzakelijk meteen betrekking op hun kernactiviteit:

IATACVS CVM NECEPHORO LVS(IT)

'Jatacus heeft gespeeld met Nicephorus.'
(CIL 4,4795, H584)

Het zal hier wel zijn gegaan om een partijtje dobbelen, een Romeins spel dat in de literatuur geregeld wordt genoemd en ook in Pompeii ongetwijfeld druk werd beoefend. Daarbij valt het zeker niet uit te sluiten dat het om een meer erotisch spel gaat, want in die betekenis komt het Latijnse werkwoord *ludere* ('spelen') ook in Pompeii voor.⁵

Woordspel

Soms wordt in Pompejaanse graffiti spot gedreven op een meer talig niveau. Bijvoorbeeld door creatief te variëren op een naam. Een onopvallend graffiti luidt:

LIBERIVS VENVSTVS

'Liberius / (is) charmant'
(CIL 4,3107, H537)

Maar een tweede auteur haalt een grapje uit met de naam. Door boven LI de letters BI te zetten krijgt de naam een nieuwe dimensie. Nu is de charmante Liberius ineens een Biberius geworden, ofwel een 'drinkebroer'.

Zulke grappen laten zich natuurlijk ook met andere namen uithalen die in het Latijn iets betekenen, zoals *Verus* ('waar') of *Felix* ('gelukkig').

VERVS HIC VBI STAT NIHIL VERI

'Verus ... hier, waar hij staat / is niets waars'
(CIL 4,166, H583)

SVL(LA) F(E)LIX INFELIX

'Sulla de 'gelukkige'? (Nec.) de ongelukkige!'
(CIL 4,9099, H941)

(SVLLA INF)ELIX FELIX

'Sulla de ongelukkige? (Nec.) de gelukkige!'
(CIL 4,9100, H942)

Het eerste van deze drie is een tekst van één hand, dus er is geen sprake van een grappige correctie of aanvulling. De andere twee vullen elkaar wel aan: een schrijver maakt vermoedelijk een toespeling op de naam en bijnaam van de bekende en beruchte dictator Sulla uit het begin van de 1ste eeuw v.Chr. Blijkbaar heeft Sulla ook nog late aanhangers in Pompeii, want iemand anders corrigeert hem door de grap weer om te draaien. Woordspelletjes kunnen eventueel ook nog iets ambtieuzer en meer literair uitpakken. Een voorbeeld daarvan zijn de volgende metrische verzen (disticha), misschien gemaakt door de genoemde Tiburtinus.⁶

SEI QVID AMOR VALEAT NOSTEI SEI TE HOMINEM SCIS COMMISERESCE MEI DA VENIAM VT VENIAM FLOS VENERIS MIHI DE(S)

'Als je weet wat de liefde vermag, als je beseft dat je mens bent, / heb dan erbarmen met mij, en geef me permissie om te komen. / Bloem van Venus, geef me...'
(CIL 4,4971, H795)

Heel grappig is het misschien niet, en als briljante vondst kan het ook al niet gelden: het dubbel gebruik van de Latijnse vorm *veniam* (accusatief enkelvoud van het zelfstandig naamwoord *venia*, 'permissie, genade'; en futurum eerste persoon enkelvoud van het werkwoord *venire* 'komen'). Maar misschien heeft de dichter het ingezet om de hulpeloosheid van de spreker, kennelijk een verliefde man, fijntjes te onderstrepen. En dat is dan toch wel aardig.

Taalspel

Een speciale categorie, ten slotte, wordt gevormd door graffiti waarin het speelse karakter zo ver gaat dat van 'taalspel' mag worden gesproken.⁷ Een opvallend groepje graffiti bestaat uit nieuw gevormde bijwoorden. De serieuze Latijnse bijwoord-suffix *-iter* wordt daarin vrijmoedig gekoppeld aan schunnige woorden. Een fraai voorbeeld is:

TREBONIVS EVCINI CEVENTINABILITER ARRVRABILITER

'Trebonius aan Euche, kotschuddenderwijs / (...)'
(CIL 4,4126, H305)

Jammer dat het tweede bijwoord hier onbegrijpelijk is. Sommigen denken aan iets met 'akker' (vrij naar het Griekse *aroura*) of met 'dauw' (Latijn *arrorare*) of 'been' (Latijn *crus*). Hoe dan ook zal het een tweede seksuele toespeling zijn geweest. Het eerste bijwoord komt overigens nog in een ander graffiti voor, dus die nieuwvorming lijkt in elk geval school te hebben gemaakt:

INCLINABILITER CEVENTINABILITER

'Buigenderwijze / kotschuddenderwijze'
(CIL 4,5406, H970)

Het maken van dit soort nieuwe pseudo-sjieke bijwoorden lijkt een heuse mode in Pompeji te zijn geweest. Misschien maakte het deel uit van een groter arsenaal aan taalgrapjes tussen schoolgaande jongeren of slaven.

ISIDORVS VERNA PVTIOLANVS CVNNVLIGGETER

(...)
'Isidorus, / huisgeboren slaaf uit Puteoli, / kutlikenderwijze / (...)'
(CIL 4,4699, H451)

IRRVMAILITER

'Je-laten-pijpenderwijze'
(CIL 4,1931, H754)

De vertaling van het laatste blijft wat ongelukkig, omdat het Nederlands voor de seksuele handeling *irrumare* niet één helder woord kent (eerder probeerde ik 'in-de-mondstopsgewijs', wat niet veel grappiger was). Tegen deze achtergrond worden andere, vergelijkbare nieuwvormingen met het bijwoord-suffix automatisch 'verdacht'. Is *fratrabiliter* (uit CIL 4,8277, H55) wel zo onschuldig 'broersgewijs' als het lijkt? Of zien we hier 'broer' in erotische zin als 'vriend, sekspartner', zoals onder meer vaak voorkomt in de roman *Satyrice* van

Petronius? En wat te denken van *festinabiliter* (CIL 4,4758, H572)? Algemeen 'haastenderwijs' of suggereert het misschien iets van een vluggertje?

Creatieve taalspeltjes kunnen natuurlijk ook worden uitgehaald als het om namen gaat.

SVLLIMAH

(uit CIL 4,3710-11, H882-883)

SVQVMA SVM

(CIL 4,4140, H309a)

ANVMRVB

(CIL 4,5086, H866a)

Alle drie de namen ogen tamelijk buitenissig. In eerste instantie dacht ik aan oriëntaalse namen uit de sfeer van het Midden-Oosten. Maar al gauw bleek het een spelletje: de namen zijn omgekeerd geschreven en verwijzen dus naar Hamillus, Amucus en Urbanus. Een heel cluster van dit soort spelletjes is aangetroffen in het Huis van Cuspius Pansa:

SVILIMIA CVRVIO SAL

'Aemilius groet Curvius'

S VIVRVC OLLIMIA SAL

'Curvius groet Aemilius'

SVNIBAS OIVRVC SAL SV

'Sabinus groet Curvius / (Sabin)us'

S VIVRVC ONIBAS SAL

'Curvius groet Sabinus'
(CIL 4,2400d-g, H831-834)

Wederom valt op dat de taalgrapjes geen losse uitlatingen zijn, maar een patroon vertonen en bovendien een duidelijke sociale dimensie hebben.

Het kan natuurlijk ook nog ingewikkelder:

BSEVRLYL

(CIL 4,4621, H460a)

Hier is de verborgen naam Beryllus pas te lezen als je eerst vanaf links de oneven letters leest en dan vanaf

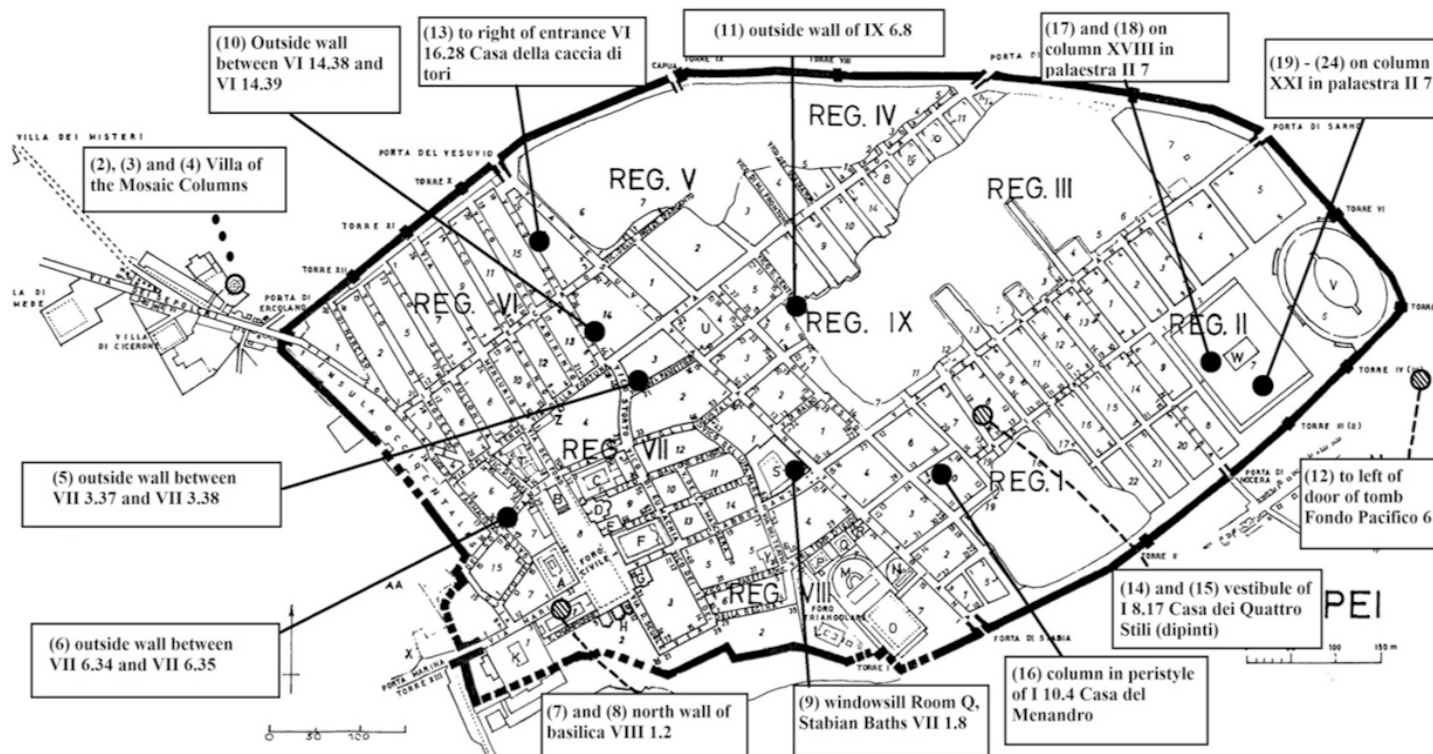
In eerste instantie dacht ik aan oriëntaalse namen uit de sfeer van het Midden-Oosten

Noten

1 Voor bekende Romeinse dichters op de muren van Pompeji zie Hunink (2017). Een bijdrage over Tiburtinus in *Hermeneus* is De Graaf (2020). Eerder in *Hermeneus* verscheen ook een artikel over een nieuw gevonden grafmonument: Flohr & Hunink (2019) en een meer algemene bijdrage: Kemper (2015).

2 Naar Pompejaanse graffiti wordt verwezen met het officiële nummer in de omvangrijke verzameling van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), gevolgd door het nummer in de bloemlezingen van Hunink (H), recentelijk die van 2014. Een recente andere bloemlezing uit het graffiti-materiaal is Wachter (2019).

3 Voor meer info over het balspel, zie Benefiel (2008).

3

rechts de nog niet gebruikte letters.
Een bijzonder geval is:

BARBARA BARBARIBVS BARBABANT BARBARA BARBIS

(CIL 4,4235, H297)

De regel vormt een keurige dactylische hexameter, daarover geen kwaad woord, maar de betekenis lijkt zich te onttrekken aan de normale waarneming. Een Nederlandse weergave zou iets moeten worden als: 'Barbaarse dingen bebaardden barbaars met barbaarse baarden.' Dat klinkt bijna even fraai als het Latijn, maar het betekent eigenlijk niets. Het is een grammaticale zin 'zonder betekenis'. Is dit een spelletje van een verveelde dichter of schoolmeester? Een balorige parodie van een scholier die het allemaal maar onzin vindt? Het vers is waarschijnlijk een soort didactisch hulpmiddel, een model om de dreun van de dactylische hexameter te leren, en wel in zijn meest regelmatige vorm. Een laatste spelletje tot slot, waarin opnieuw een soort raadsel overblijft. In een reeks van graffiti wordt melding gemaakt van de volgende vreemde naam:

MENEDEMERMENVS

(onder andere in CIL 4,1811, H706)

Misschien is dit een speelse mix van *Heautontimoroumeos*, een komedie van de vroeg-Romeinse auteur Terentius, en Menedemus, een karakter uit die komedie. Het gaat hierbij om 24 graffiti verdeeld over heel Pompeji, en geschreven door minstens drie verschillende handen (zie kaartje).⁸ Het vermoeden rijst dat het gaat om een klein clubje jongeren dat overal in de stad, maar vooral een straal rond de Basilica (linksonder op de kaart, in regio VIII) zijn *tags* achterlaat. Misschien zijn ze welbewust door de straten getrokken. Er zou in elk geval een soort Menedemerumenus-wandelroute door Pompeji kunnen worden gemaakt.

Spel en speeltjes blijken op allerlei manieren in de Pompejaanse graffiti aanwezig. Maar er zit ook een duidelijke rode draad in: het gaat steeds om teksten met een sociale dimensie. Pompejanen communiceren met elkaar op de muren van de stad, inclusief plagerijen, geintjes en *inside jokes*. Geen grap zonder meelachers, geen tekst zonder publiek. En dat publiek kan ook bestaan uit lezers van vandaag: de teksten behouden hun communicatieve karakter. Ook al zijn ze nooit voor de eeuwigheid bedoeld.

4 Milnor (2014) 26-27 zet het graffito in de bredere context van literaire 'technopaignia', kunstige gedichten die in hun uiterlijke vorm het beschrevene nabootsen.

5 Bijvoorbeeld in CIL 4,1781. Zie Adams (1982) 162-163.

6 Zie De Graaf (2020) 6.

7 In dit artikel is een beperkte selectie van teksten besproken. Meer materiaal, zoals magische vierkanten, alfabetten en raadseltjes wordt besproken in Benefiel (2013). Soms wordt ook gespeeld met elementen uit het Grieks; voor zulke tweetalige graffiti zie Biville (2003).

8 De Menedemerumenus-graffiti worden bestudeerd in Kruschwitz, Campbell & Nicholls (2012).

5 *Een blijvend bezit. Het mooiste uit de klassieke literatuur*

**Samengesteld en ingeleid door
Emilia Menkveld en Vincent
Hunink**

**Uitgever: Athenaeum-Polak &
Van Gennep, 2022**

Uitvoering: hardcover, 380 pag.

Prijs: € 29,99

De bloemlezing is een risicovol genre. Per definitie is die namelijk het product van harde keuzes, die niet door iedereen zullen worden onderschreven. Dat geldt in het bijzonder voor *Een blijvend bezit*. Dit boek is namelijk geen bloemlezing uit het oeuvre van één auteur, maar uit het geheel van naar het Nederlands vertaalde antieke literatuur. Toch schrokken Emilia Menkveld en Vincent Hunink er niet voor terug om het boek de ondertitel 'Het mooiste uit de klassieke literatuur' mee te geven. In de inleiding benoemt Menkveld het subjectieve karakter zonder pretenties als een weerspiegeling van de 'eigen expertise, [...] smaak en voorkeuren'. De samenstellers hebben zich hierbij bovendien niet laten leiden door het willen definiëren van een rol voor de klassieken binnen het maatschappelijke debat, 'door een focus op slavernij, vrouwen, vreemdelingen of onderdrukten'. Het is simpelweg een 'klassiek' boek met een 'verzameling van fraaie hoogtepunten' (p. 14).

Hoewel deze bloemlezing inderdaad geen maatschappelijk geëngageerd boek is, maakt de inhoud toch duidelijk dat de klassieke literatuur een veilig uitgangspunt kan vormen om debatten in onze huidige maatschappij te benaderen. Zo houdt Seneca

een pleidooi voor een fatsoenlijke behandeling van tot slaaf gemaakten en schrijft Plinius de Oudere een relaas over menselijk misbruik van natuurlijke bronnen. Via dergelijke passages maakt dit boek onmiskenbaar duidelijk dat de oudheid een rijke culturele context biedt die kan helpen nadenken over onze eigen wereld. Uitgeverij Athenaeum-Polak & Van Gennep heeft dit boek uitgebracht ter gelegenheid van haar zestigjarige bestaan én het vijftigjarige bestaan van haar Baskerville Serie (sinds 1972), waarin veel van de opgenomen vertalingen aanvankelijk zijn gepubliceerd. Gelukkig mochten de samenstellers van dit boek ook putten uit vertaalde teksten van buiten deze reeks. Dat levert een zeer rijke en diverse collage op, waarin bijvoorbeeld ook Augustinus en Boëthius tot de 'klassieke' literatuur behoren. De zestig hoofdstukken hebben allemaal een éénwoordige titel die het onderwerp of thema van het doorgaans korte vertaalde fragment karakteriseert. Alle hoofdstukken beginnen met een zeer kernachtige introductie van de auteur en het gekozen fragment. De samenstellers laten deze inleidende teksten niet te veel afleiden van de kracht van de vertalingen zelf. Het boek toont hoe een grote groep vertalers zich de afgelopen decennia met bezieling heeft gestort op hoogtepunten en uithoeken van de antieke literatuur. *Een blijvend bezit* is daarmee een ode aan de schoonheid van de klassieke literatuur, maar evenzeer een ode aan de rijke Nederlandse vertaalcultuur.

John Tholen